

PUHUTTUUN KIELEEN JA SOSIOLINGVISTISEEN KRIITTISYYTEEN OPPIMINEN

Pirkko Nuolijärvi

Helsingin kauppakorkeakoulu

During the last few decades, spoken language has been studied from different angles. Various fields in linguistics give more knowledge about spoken language, and different ways of analyzing the organization of spoken language can be chosen. This analysis may be based on sociolinguistics, the sociology of language, conversation analysis and pragmatics. This article discusses briefly four of those methods and will show that the analysis of spoken language is already possible at school. The main aim is to show how the spoken data lend themselves to various methods of analysis and how the various viewpoints are complementary to each other. The data for this article are from a Finnish television conversation in September 1993. The topic of the conversation involving three guests and the host is the status of women at work places and in the sequence in question is particularly sexual harassment. The more we analyze various kinds of situations and the more we use various methods, the better chance we have of getting information about variation, norms, interaction and context. This also provides a better opportunity to know the common rules, i.e. the similarities of the members of the speech community, rather than the differences between various groups within it.

Key words: spoken language, Finnish television conversation, variation, interaction, context.

Lähes kaksikymmentä vuotta sitten Anneli Vähäpassi kirjoitti AFinLa:n vuosikirjassa aiheesta Miten ohjata oppilaita kielen havainnointiin (1977: 93-98). Hän totesi tuolloin, että "kielen ilmiöihin tulisi aina pystyä tutustumaan luonnollisissa ympäristöissä: puhuttuun kieleen kuunnellen, kirjoitettuun lukien". Vähäpassi kiinnitti huomiota myös siihen, miten tärkeää puhutun ja kirjoitetun analyysin onnistumiselle on se, että opettajilla on perusteellinen lingvistinen pohjakoulutus.

Kuluneiden parinkymmenen vuoden aikana Suomessa harjoitettu kielentutkimus on metodisesti monipuolistunut. Myös puhuttua kieltä

tarkastellaan useammasta näkökulmasta kuin aiemmin. On varmaa, että tutkimuksen erilaiset näkökulmat näkyvät eri tavoin myös kouluopetuksessa.

Puhuttua kieltä voi lähestyä metodisesti ainakin neljästä näkökulmasta: sosiolingvistisen variaationanalyysin, kielisosiologian, keskustelunanalyysin ja pragmatiikan näkökulmasta.¹ Eri näkökulmat kietoutuvat toisiinsa mutta tunkeutuvat puhuttuun kieleen eri tavoin. Variaationanalyysi keskittyy yksilöiden ja ryhmien tuotosten moninaisuuteen, kielisosiologia kieliyhteisön toimintaan ja kieliryhmien välisiin suhteisiin, keskustelunanalyysi vuorovaikutuksen yksityiskohtaiseen rakentumiseen ja pragmatiikka kontekstin maailmaan. Näiden lähestymistapojen tarjoamat näkökulmat sopivat kaikki kriittisen lingvistisen tietoisuuden herättämiseen ja puhutun kielen havainnoimiseen.

Tässä artikkelissa käsittelen mainittua neljää lähestymistapaa lyhyesti ja demonstroiden, muutamien esimerkkien ja yhden televisiokeskustelun katkelman valossa. Varsinainen aineiston analyysihan vaatisi luonnollisesti paljon laajemman ja yksityiskohtaisemman käsittelyn. Lähestyn erilaisia näkökulmia suomenkielisen aineiston avulla, siis äidinkielen opetuksen näkökulmasta. Toivon kuitenkin, että kirjoitukseni voi antaa virikkeitä myös muiden kielten opettajille.

Oli lähestymistapa mikä tahansa, analyysissa on koko ajan otettava kantaa käsitteisiin normi, variaatio, vuorovaikutus ja konteksti. Aineisto herättää esiin monia kysymyksiä: Mitä rikotaan, kun rikotaan normia? Kenen normia rikotaan? Miten variaatio muokkaa normin käsitettä? Minkä kielellisen tason variaatiota tarkastellaan ja mitä variaatio kertoo keskustelijoiden kielimuodosta? Mikä kontekstissa vie kielenkäyttöä ja vuorovaikutusta tiettyyn suuntaan? Miten keskustelussa tulee esiin kulttuurinen

¹Puhuttua kieltä voi tarkastella muinkin menetelmin, esimerkiksi dialektologian, narratiivisen analyysin ja diskurssi-analyysin menetelmien avulla.

konteksti ja millainen on lausuman konteksti? Miten viitataan keskustelun ulkopuolelle ja miten käsitellään keskustelussa esiin tullutta yhteistä tietoa? Jne.² Kun tällaisiin kysymyksiin etsii vastausta eri näkökulmista, kovin yksioikoista käsitystä kielestä ei voi rakentaa. Kaikki lähestymistavat edellyttävät funktionaalista otetta kieleen ja tämä ote voidaan saavuttaa joko kvantitatiivisin tai kvalitatiivisin analyysein.

Epäilemättä kaikki näkökulmat puhuttuun kieleen syventävät oppilaan käsitystä kielestä. Artikkelini lähtökohtana on oletus, että puhutun kielen tarkastelu voi tarjota oppilaalle paljon aineksia kriittisen ja vähintäänkin analyyttisen (sosio)lingvistisen tietoisuuden rakentumiseen (vrt. Fairclough 1992). Analysoinnin perimmäinen tavoite voisi olla se, että lisätään suvaitsevuutta erilaisia kielenkäyttötapoja kohtaan, opitaan havainnoimaan ja arvioimaan puhutun kielen moninaisuutta.

PUHUTTU KIELI - VUOROVAIKUTUKSEN KIELIMUOTO

Puhutun kielen luonnetta ja vuorovaikutuksen analyysin kysymyksenasetteluja on käsitelty useissa yhteyksissä (ks. esim. Hakulinen 1989a ja 1989b, Halliday 1985, Nuolijärvi 1990, Tiittula 1993). Vaikka kaksi kielen olomuotoa, kirjoitettu ja puhuttu, näyttäisivät olevan sangen etäällä toisistaan - niin kuin suomen kielen varieteetitkin osoittavat -, ne elävät symbioosissa, emmekä oikeastaan voi erottaa niitä kuin enintään teknisessä kuvauksessamme. Tämä erottaminen on opetuksessa ja tutkimuksessa välttämätöntä ainakin käytännön syistä. Ideologisena lähtökohtana, joka ohjaa kaikkea analysointiamme, voisi kuitenkin pitää Hallidayn linjaa: "Kieli on tärkeämpää kuin joko puhuttu kieli tai kirjoitettu kieli (1985: 92)." Tällaisen ideologian ilmapiirissä on luontevaa

²Normin käsitteestä ks. esim. Bartsch 1987 ja Thomas 1991, kontekstista ja kontekstuaalisoinnista Fowler 1986 ja Gumperz 1982, vuorovaikutuksen rakentumisesta Atkinson & Heritage 1984, pragmaattisista lähtökohdista Levinson 1983.

ajatella kaikki kielimuodot yhden kokonaisuuden osaksi ja kenties välttää normatiivisia painotuksia.

Periaatteessa kaikki mikä voidaan sanoa kirjoittamalla, voidaan sanoa myös puhumalla, ja päinvastoin. Puhuttu ja kirjoitettu ovat kuitenkin kaksi vaihtoehtoista tapaa realisoida merkityksiä, eri kielimuotoja ja repertoaareja. Jokainen kieli ja kielimuoto luo oman kulttuurinsa ja tarvitsee merkityksiä tässä kulttuurissa, tässä nimenomaisessa kontekstissa, eikä näitä merkityksiä voi siirtää toiseen kulttuuriin. Ja tästä syystä puhuttu ja kirjoitettu ja niiden kaikki varieteetit voivat olla kaukana toisistaan.

Puhutussa kielessä ilmiöt eivät ole, ne tapahtuvat. Puhuttu on siis jatkuvaa, rajatonta happeningia. Puhuttu on puhuttua tietenkin myös silloin kun se siirretään litteraatiksi, kirjoitettu säilyttää tietynlaisen staattisuutensa³ silloinkin kun se puhutaan.

Puhutun kielen happeningluonne tulee hyvin näkyviin, kun havainnoidaan esimerkiksi arkikeskustelun vuorojen nivoutumista toisiinsa. Tällöin kiinnittyy huomio esimerkiksi siihen, miten keskustelijoiden yhteinen pragmaattinen tieto näkyy keskustelun etenemisessä.

Matkustin taannoin junalla Jyväskylästä Tampereelle. Käytävän toisella puolella istui kaksi pohjoiskarjalaista emäntää, jotka mitä ilmeisimmin olivat tutustuneet junassa. He keskustelivat koko matkan ajan. Matkalukemiset kirvoittivat esittämään kommentteja julkisuuden henkilöistä, mm. Assi Koiviston tuolloisista elämänvaiheista: "Eikö tuo lienne mielleinen?" arvelee toinen. Ja jatkaa sitten vähän ajan kuluttua: "Ku se on se nuoruus!" Ilman tämän kummempia selityksiä toinen keskustelija pystyi vastaamaan

³Staattisuudella tarkoitan tässä sitä, että kirjoitettu teksti on aina kokonaisuutena nähtävillämme eikä se muovaudu enää silloin, kun se on silmiemme edessä tai se luetaan meille. Kokonaan toinen asia on se, millaiseen kontekstiin kirjoittaja ja lukija tekstin sijoittavat, millaiseen vuorovaikutukseen teksti siis osallistuu. Kirjoitettukin teksti osallistuu vuorovaikutukseen, mutta sen vuorovaikutuksellisuus on tyystin toisenlaista kuin puhutun tekstin.

näihin kryptisen oloisiin vuoroihin ja minä keskustelun ulkopuolisena ymmärsin täysin, mistä on kysymys. Assista siirryttiin luontevasti prinsessa Dianan aviohuoliin ja syömättömyyteen, minkä jälkeen keskustelu kääntyi taas vaivattomasti omiin asioihin, lasten perheisiin ja opiskeluihin, sukupolvenvaihdoksiin ja miniöihin. Kun sitten oli katseltu valokuvat ja käsitelty sotaan jäänyt nuoruudenrakastettukin, toteaa ensimmäinen keskustelija: "Eipä myö tällä elämällä muuta ku käyvään." Johon toinen: "Mitteepä myö muuta." Ja sitten, lyhyen hiljaisuuden jälkeen: "Tulleekoha se ens yönä halla?"

Tämä kalpea referaatti antaa tietenkin vain heiveröisen aavistuksen tilanteen hienoista yksityiskohdista eikä sinään ole puhutun analyysia. Se havainnollistaneekin kuitenkin sitä, miten puhuttu toimii. Esimerkiksi topiikin vaihtumisen kohdat tarjoavat runsaasti tietoa puhutun vuorovaikutuksen mahdollisuuksista. Puheenaiheesta toiseen siirtyminen oli vaivatonta ja metatekstiä kaipaamatonta. Vaikuttavimpia siirtymiä oli juuri se, miten kuolema ja halla limittyivät kauniisti toisiinsa. Näitä siirtymiä, tätä lausumattoman sietämistä, ei mikään kirjoitetun kielen koheesion oppikirja kykene opettamaan, vaan se täytyy oppia keskustelemalla, kuuntelemalla, vuorovaikutuksessa itsessään. Kysymys on pragmaattisesta, ei niinkään eikä vain tekstuaalisesta koheesiosta. Yhteinen tieto maailmasta ja oman kulttuurin konventioista tekee keskustelun kulun vaivattomaksi.

Puhuttu tai kirjoitettu teksti elävät aina jossain kontekstissa. Tuotoksella on aina jokin tarkoitus ja tavoite, jotakin puhutaan tai kirjoitetaan jollakin tavalla jollekulle jonkin vuoksi jossain. Tuotos ja toiminta elävät symbioosissa. Havainnollistan tätä symbioosia oheisella Rosa Liksommin luomalla kohtauksella, jossa poliisi kääntää nuorta naista poliisiasemalle.

(Poliisi:) No niin neiti, lähdetäänpä autoon... Tuonne Mannerheimintien toisella puolella.
(Tyttö katsoo poliisia mutta ei sano mitään.)

(Poliisi:) Sinut on nyt pidätetty kuulusteluja varten... lähdetäänpä vähän selvitteleen mitä sinne omalletunnolle on

kertynyt... Laitahan töppösiin liikettä, ettei mun tarvitse ruveta auttamaan.

(Tyttö itsevarmasti ja kantavalla äänellä:) En mä kuule noin helpolla mihkään lähde... Ei teillä oo oikeutta pidättää ihmisiä noin vain kadulta... Mä haluan ekaks tietää mistä mua syytetään tai epäillään. --.

(Poliisi:) Alat sä naikkonen viisasteleen... Parempi sulle ku pidät turpas kii... Vai rupeet sä vielä turpaa soitteleen, kerjääät sä lisähankaluuksia? (Liksom 1986: 26–27.)

Poliisin puhetapa muuttuu lyhyen katkelman aikana monin tavoin, ei yhtäkkiä vaan vähitellen. Huomio kiinnittyy erityisesti puhuttelutavan muutokseen: kohteliaasti(?) neidittelevästä, passiivimuotoista käskyä käyttävästä yleisöpalvelijasta tulee muutaman vuoron jälkeen sinutteleva, nimittelevä, tyyli virkavallan edustaja. Selitys muutokseen löytynee toisesta keskustelijasta, joka ei ilman muuta suostukaan lähtemään autoon ilman perusteluja ja joka siis poliisin näkökulmasta vastustaa määräystä.

Samalla kun poliisin sananvalinta muuttuu *neidistä naikkoseksi*, puhe muuttuu myös morfologisesti. Semanttisen muutoksen rinnalla standardikielen varianttien sijaan ilmestyvät puhekieliset variantit: *sä, sulle, rupeet soitteleen, alat viisasteleen* jne. Katkelman alun poliisi on siten morfologisesta, semanttisesta ja pragmaattisesta näkökulmasta aivan toinen kuin katkelman lopussa esiintyvä poliisi. Tämä Liksomin luoma tarkkavaistoinen dialogi osoittaa siis mainiosti, miten yhden puhujan varieteetti ei ole yksi ja staattinen vaan se on vuorovaikutuksessa muotoutuva ja muuttuva.

TELEVISIOKESKUSTELU HAVAINNOINNIN KOHTEENA

Julkiset keskustelut tarjoavat paljon aineistoa puhutun kielen analyysiin, mutta ne ovat tietenkin vain osa puhutun runsautta. Ne ovat kuitenkin helpoimmin tavoitettavaa aineistoa, vaikka litterointi viekin oman aikansa.

Lähestyn tässä yhteydessä puhuttua kieltä yhden julkisen keskustelun varassa. Kyseessä on 2. syyskuuta 1993 esitetty keskusteluohjelma Torstaitiimi, jonka aiheena oli naisten ja miesten asema työelämässä ja esimerkkikatkelmassa erityisesti sukupuolinen häirintä työpaikoilla. Keskustelijoina on kaksi julkisuudessa tunnettua henkilöä, Sulo Aittoniemi ja Marianne Laxén, nuorempaa polvea edustava toimittaja Jakke Holvas sekä ohjelman toimittaja Riitta Launis.⁴

TORSTAITIIMI 2.9.1993

Keskustelijat: Riitta Launis (toimittaja) = T
 Sulo Aittoniemi = A
 Jakke Holvas = H

Marianne Laxén = L

- 1 A: väit¹tkö sinä erästä asiaa (.) pitäisikö työpaikalla
 2 jossa on miehiä ja naisia niin (.) pitäisikö siellä
 3 olla (.) ööh (.) miehillä ja naisilla erityisesti
 4 miehillä kor- silmälaput tuossa eikö: ((aurua)) mitä
 5 mieltä olet siitä kun eräs hyvin arvostettu
 6 kansanedustaja eduskunnassa tasa-arvokeskustelussa
 7 sanoi (.) [työpaikalla pitää olla joskus pientä
 8 L: [kuulin
 9 A: värinä
 10 L: joo:? (.) kyllä
 11 A: ja se on aivan varmasti selvä asia jos kukaan ei
 12 johonkin naiseen koskaan kiinnitä huomio: sano sille
 13 kaunista sanaa ehkä ota sitä olkapäästä ja sano että
 14 sin'ot tänään sinul [on hyvin kaunis puku
 15 L: [niin tai miehellä.
 16 A: [sä oot ja ta- tai miehellä anteeks taas minä
 17 L: [niin (.) joo (.) joo (.) joo (.) joo
 18 A: lipsahdin tohon van [haan
 19 L: [niin siinä se on
 20 A: jos tämä kaikki puuttuu työpaikalta niin kyllä se on
 21 ikävä työpaikka [ja moni nainen ei mene mielellään
 22 työpaikalle [
 22 L: [mut sanonko mä sinulle (.) saanks mä
 23 nyt koko kansan edessä täällä sanoa [sinulle mitä sä

⁴ Litterointia on karkeistettu. Katkelmassa on vain seuraavia erikoismerkkejä: [on päällekkäispuhunnan alussa, : kuvaa äänen pidentyneisyyttä, ?:llä merkitään nousevaa intonaatiota, . kuvaa selvästi laskevaa intonaatiota, alleviivaus osoittaa painotusta, (.) mikrotaukoa. On syytä mainita, että keskusteluanalyyseissa on yleensä tapana käyttää myös lukuisia muita merkkejä.

- 24 A: [kyllä
 25 L: oot ymmärtäny väärin täs seksuaalises ahdistelussa (.)
 26 seksuaalinen ahdistelu on ahdisteluu sillon kun se on
 27 eitoivottu (.) [jos mä tykkään susta
 28 A: [nii nii
 29 L: [ja ja mä mun pit- no em no
 30 A: [mut mä en ny toivonu ja sä otit se on sakko sulle nyt
 31 L: ei ei (.) ei se oo siinähan se [juuri on et jos sä(.)
 32 no okei []
 33 A: [joo ei kyllä mä
 34 tykkään susta ettei se (.) nii
 35 L: no jos tää on hauskaa niin me voidaan istuu täällä ja
 36 pitää (.) niinku toisiamme kädestä [kiinni (.) mut
 37 A: [kyllä kyllä
 38 L: jos minä en siitä pidä niin sillon se on seksuaalista
 39 ahdistelua (.) tai jos sä et ois tästä tykänny nytte
 40 [et yr- tää on semmonen juttu jota me ollaan kyl
 41 A: [millä tavalla
 42 L: yritetty sulle kertoo varmasti vijs vuotta et se on
 43 eitoivottuu toisen osapuolen [((-
 44 T: [ahdisteleeko hän
 45 A: [millä tavalla se mies
 46 T: teitä siellä kun hänelle joutuu erikseen kertomaan
 47 A: pystyy ottam- millä tavalla se mies pystyy ottamaan
 48 selville sen ennen ku se syyllistyy suureen rikokseen
 49 esimerkiksi ihaiemalla naista (.) [työpaikalla
 50 L: [jos on vähä
 51 kuule sensitiivisyyttä nyt me tullaan siihen
 52 symbolitaso [lle jos on vähänkin sensitiivisyyttä
 53 T: [nii
 54 A: [mm
 55 L: niin kyl kai mieskin [ymmärtää sen
 56 H: [eli täs olla ajautumassa siihen
 57 tilanteeseen et [lopulta pannaan ilmoitustaululle
 58 L: [eikö niin
 59 H: työpaikalle tarkat [säännöt ja mitä mitä saa käsillä
 60 tehdä []
 61 A: [nii (.) kyllä (.) [ilmottautukaa
 62 tänne jotka ovat (.) nii []
 63 L: [ketä ketä saa
 64 kosketella ja ketä ei
 65 A: justiinsa
 66 L: eihän se oo siitä kysymys vaan nythän on kysymys juuri
 67 siitä sensitiivisyydestä eikö niin (.) et ymmärretäänkö
 68 (.) jos mä on aika (.) tiukkapiponen ja ja ja kattelen
 69 sua ilkeesti niin kai sä nyt tajuut sen et mä en haluu (.)
 70 A: niin mutta minkä takia sä mua katselet ilkeästi

- 71 L: no jos en mä haluu
 72 ((naurua))
 73 A: nii (.) mutta [eihän su- (.) sehän o (.) sehän on
 74 julmaa {
 75 L: [mut jos mä (.) jos mä katselin
 76 totakin toisella silmällä [niin mä
 77 A: [se on julmaa jos sä
 78 ennakkoon katsot mua vihamielisesti ettei toi [vaan
 79 L: [no mut
 80 A: toi akka (.) äijä tulisi minua taputtaan.
 81 L: (.) sähän tiedät että ihm- ihmisten [välillä on
 82 jotain väreilyä tai ei väreilyä {
 83 T: [niin se voi olla
 84 A: nii
 85 L: ja jos [ei oo väreilyä niin (.) niin se pitää ymmärtää
 86 A: [sinä käsitit tän työpaikkaväreilyn nyt täysin
 87 väärin
 88 L: eiku sä [ym-
 89 A: [minä en hyväksy sel[laista siis se on eri
 90 asia {
 91 H: [se on vaan ajan kysymys
 92 koska ((--)) oppikirjat sitäkin varten
 93 T: joo niin on.
 94 L: mut täähän on [justiin ihan ihan pelle [hommaa jos ei
 95 T: [joo {
 96 H: [et tätä näitä
 97 merkkejä ei osata.
 98 L: niinkun jos yksinkertaisimmat tämmöset (.) tämmöset öö
 99 niinkun väreilyt ihmisten välillä jos ei ne välity
 100 miehille jos ei miehet ymmärrä sitä
 101 A: nii
 102 L: nii sit meiän pitää niitä oppikirjoja kirjottaa sehän
 103 on siitä kysymys

Tarkastelen keskustelun katkelmaa lyhyesti alussa mainituista neljästä näkökulmasta: sosiolingvistisen variaationanalyysin, kielisosiologian, keskustelunanalyysin ja pragmatiikan näkökulmasta.

Sosiolingvistinen näkökulma

Sosiolingvistisen variaationanalyysin keinoin voi keskustelusta helposti havaita, miten erilaiset kielimuodot elävät nykysuomalaisessa todellisuudessa rinta rinnan. Kiinnitän huomiota erityisesti Aittoniemen ja Laxénin puheeseen, koska he ovat tässä kohden - kuten yleensäkin koko keskustelun aikana - eniten äänessä, ja keskustelu on oikeastaan heidän keskinäistä dialogiaan.

Keskustelijoiden puhetavat kuvastavat sekä alueellisia että sosiaalisia eroja. Aittoniemellä on yleiskielen mukainen puhetapa. Silti tamperelaisuus tuntuu paikoin selvästikin, lähinnä kuitenkin vain intonaatiossa, jota litteraatti ei valitettavasti lukijalle välitä. Aittoniemi edustaa siis erittäin tavallista nykysuomalaista aikuispuhujaa: hän on omaksunut standardikielen mutta ei kuitenkaan peitä alueellista taustaansa. Alueellinen kielimuoto on kuitenkin läsnä vain heiveröisesti. Fonologisesti tai morfologisesti Aittoniemi ei erotu mitenkään leimallisen perihämäläiseksi, vaan hämäläiset muotovariantit ovat ennemminkin poikkeuksena, kuten *tulisi taputtaan* (r. 80).

Laxén edustaa kaupunkipuhekieltä ja nimenomaan pääkaupunkiseudun puhetapaa. Hänen puheessaan on luonnollisesti paljon helsinkiläisiksi luokiteltavia variantteja, esimerkiksi *mä tykkään susta, sä et ois tykänny, me ollaan yritetty sulle kertoa, saanks mä, mä oon, kai sä nyt tajuut, mä en haluu, me voidaan istuu, täähän on ihan pelle hommaa, meiän pitää*. Monien helsinkiläisten puhujien tavoin Laxénin intonaatiossa voi paikoin kuulla hänen ensimmäisen kielensä, suomenruotsin, vaikutuksen.

Mielenkiintoinen on myös keskustelussa ilmenevä idiolektin sisäinen variaatio. Aittoniemen ja Laxénin puhetavat lähenevät ajoittain toisiaan, mikä näkyy siinä, että muutoin sängen yleiskielinen Aittoniemi välistä

valitsee samoja muotovariantteja kuin Laxen: kun Laxén sanoo *jos mä tykkään susta* (r. 27), niin Aittoniemi hetken kuluttua tulee pintatasolla vastaan ja toteaa *kyllä mä tykkään susta* (r. 33–34). Joskus lähentyminen on vähäisempää, kuten rivit 68–70 osoittavat: Kun Laxén esittää esimerkkinsä ja sanoo *ja kattelen sua ilkeesti*, Aittoniemi kysyy *niin mutta minkä takia sä mua katselet ilkeästi*. Lähentyminen on tässä ulottunut vain pronominivariantteihin ja sananvalintaan, muut variantit ovat pysyneet erilaisina. Nämä esimerkit kuvaavat hyvin variaation luonnetta: puhetilanne on hyvin herkkä kaikenlaiselle vaihtelulle, eikä vaihtelu joka kerta noudata samaa kaavaa.

Holvas on nuori opiskelija ja toimittaja, jonka kielimuoto muistuttaa tiettyyn rajaan asti Laxénin kielimuotoa. Morfologisesti ja fonologisesti he eivät suuresti eroa toisistaan, leksikon eroja näyttäisi sen sijaan olevan sitäkin runsaammin. Holvas käyttää enemmän vierassanoja ja abstrakteja ilmauksia kuin Laxén, vaikka ne eivät oheisessa katkelmassa juuri tule esiin Holvaksen vähäisen osallistumisen takia.

Kvantitatiivisesti lähestyttävissä oleva variaatio vaatii siis rinnalleen kvalitatiivista otetta. Yhtä mielenkiintoisia kuin erot ovat samanlaisuudet. Morfologisesti kahden keskustelijan puhe voi olla hyvinkin erilaista, mutta ei kaikin kohdin, kuten Laxénin ja Aittoniemen esimerkit osoittavat. Toisaalta pelkästään morfologinen samankaltaisuus ei implikoi sitä, että puhujat kuuluvat samaan ryhmään, jos heidän leksikkonsa tai ääntämispansa ovat keskenään erilaisia. Sosiolingvistisen variaationanalyysin rajoitukset nousevat siis melko pian esiin, vaikka tällä metodilla saadaan yhdestäkin keskustelusta erilaista tietoa suomalaisen puheyhteisön moninaisuudesta.

Kielisosiologinen näkökulma

Kielisosiologian näkökulmasta voi niin ikään ottaa esiin monia kiinnostavia seikkoja. Yksi kielisosiologisen tarkastelun tehtävistä voisi olla stereotyyppisten ja yksioikoisten käsitysten kyseenalaistaminen. Tavoite on luonnollisesti syventää kuvaa yhden kieliyhteisön yksilöiden kielisosiologisesta monitasaisuudesta, ei luoda uusia stereotyyppioita.

Kielelliset stereotyyppiat voivat syntyä monesta syystä. Ne voidaan integroida yksittäisiä keskusteluja koskeviin näkemyksiin tai nivoa sosiologiaan taustamuuttujiin, esimerkiksi sukupuolen käsitteeseen. Kummastakin lähteestä syntyneitä stereotyyppioita voi vahvistaa tai murentaa sekä sosiolingvistisen variaationanalyysin että keskusteluanalyysin metodein.

Muuan stereotypia suomalaisesta keskustelusta on se, että päällekkäispuhuntaa ei esiinny, että odotetaan, kunnes toinen on selvästi osoittanut lopettavansa puheenvuoronsa. Jo pelkkä vilkaisu esimerkkikatkelmaan, jossa päällekkäispuhunta näyttää pikemmin olevan sääntö kuin poikkeus, osoittaa, että käsitystä on syytä tarkistaa. Harva puheenvuoro tässä keskustelussa odottaa edellisen vuoron päättymistä. Havainto päällekkäispuhunnan runsaudesta ei kuitenkaan oikeuta havainnoijaa esittämään uutta, vastakkaista stereotypiaa suomalaisesta keskustelusta, vaan jatkoanalyysi edellyttää pohdintaa kontekstin, puheenaiheen ja keskustelijoiden roolista kyseisessä yhteydessä.

Niin ikään käsityksemme suomalaisen julkisen kielenkäytön muodollisuudesta asettuu sekini uuteen valoon, kun tarkastelemme oheista esimerkkiä. Minkäänlaisia jäykän vuorottelun merkkejä ei ole näkyvissä. Esimerkiksi tauot ovat hyvin lyhyitä eikä keskusteluun osallistumisessa kursailla.

Myöskään sosiolingvivistisestä näkökulmasta kenenkään puhetapa ei vastanne käsitystämme muodollisuudesta.⁵

Toisena stereotyypioiden lähteenä voi pitää sosiologisia taustamuuttujia. Tuntuvimmin ja sitkeimmin elävät sukupuolen kategoriaan liittyvät käsitykset, kuten esimerkiksi se, että nainen on keskustelussa myötäilevä ja vetäytyvä, mies aktiivinen ja hyökkäävä. Stereotypiat kaatuvat esimerkin perusteella, mutta jotakin siitä miehestä ja naisesta, joita kielisosiologisessa tutkimuksessa on luonnehdittu, voi löytää myös Aittoniemestä ja Laxénista. Vaikka Laxén ei vaikene, ei hän myöskään pääse siihen, että Aittoniemi ottaisi hänen argumenttinsa tosissaan. Päinvastoin, Aittoniemi -leikin varjolla - vähättelee koko ajan Laxénin puheenvuoroja niin, että itse ajatustenvaihdosta ei oikeastaan tule mitään. Nainen ei kuitenkaan vetäydy, vaikka järjellisen keskustelun ylläpito näyttäisi olevan ylivoimaista. Kysymyksen pohtimista voisikin jatkaa miettimällä sitä, mikä vaikutus on muilla sosiologisilla muuttujilla, kuten iällä, keskustelijoiden yhteisellä kokemusmaailmalla, esiintymiskokemuksella jne.

Sukupuolten välisten erojen kannalta voisi olla kiinnostavaa tarkastella myös sitä, miten eri tavoin eri televisiokeskustelujen puheenjohtajat ovat esillä. Tässä keskustelussa naispuheenjohtaja pysyttelee enimmäkseen taustalla eikä selvästikään korosta instituutionsa antamaa tukea. Hän on taustahahmo, joka silloin tällöin sysää vuorollaan keskustelijat vauhtiin, mutta ei ohjaile yksityiskohtaisesti keskustelun kulkua. Kysyä sopii, onko tällainen esiintyminen mahdollisesti sukupuolispesifistä vai ei.

⁵ Muodollisuuden käsite on hyvin monivivahteinen. Joissakin yhteyksissä muodollisuus esiintyy kirjakielisyyden synonyymina, kun puhutaan muodollisesta puhetavasta. Toisissa yhteyksissä muodollisuudella taas voidaan viitata vuorottelun rakentumiseen.

Keskustelunanalyysin näkökulma

Edellä tuli jo esiin muutamia seikkoja, joista keskustelunanalyysi on kiinnostunut, esimerkiksi argumentointi, päällekkäispuhunta ja taukojen merkitys keskustelussa. Jokainen keskustelu sisältää kuitenkin runsaasti monia muitakin ilmiöitä, jotka vaikuttavat vuorovaikutuksen kulkuun. Yksityiskohtien runsaus saattaakin vaikeuttaa keskustelujen analyysia kouluoloissa, mutta tässä hankaluudessa piilee myös metodin kiehtovuus.

Keskustelunanalyysi on yleensä kiinnostunut siitä, miten vuorottelu rakentuu, mihin ja kenen aiheeseen tartutaan, mikä jätetään huomiotta, milloin vaihdetaan puheenaihetta, mikä on yksittäisten keskustelijoiden osuus, mitä päällekkäisyys kulloisessakin kohdassa merkitsee jne. Tarkasteltavaa siis riittää, vaikka havainnot koskisivat vain yhtä ilmiötä.

Kuten edellä jo oli puheena, Torstaitiimin keskustelussa on runsaasti päällekkäisyyttä. Kiinnostavaa on tarkkailla esimerkiksi sitä, kuka puhuu päälle ja missä kohdin. Yleishavainto on se, että päällekkäispuhunta ei tässä ole kenenkään keskustelijan erityispiirre, vaan kaikki puhuvat päällekkäin, joskus kaksin, joskus kolmin. Alussa näyttäisi siltä, että Laxén harjoittaa päällekkäispuhuntaa enemmän kuin Aittoniemi, mutta keskustelun edetessä erot tasoittuvat. Kulloisenkin päällekkäispuhunnan merkitys olisi sitten arvioitava erikseen: milloin on kysymys kiireisestä vastaväitteestä, milloin taas innokkaasta edellisen puhujan tukemisesta. Tässä arvioinnissa täytyisi ottaa huomioon painotus, puhenopeus jne.

Keskustelun kulun kannalta kiinnostavaa on se, miten viitataan keskustelussa aiemmin esiintyneisiin aiheisiin, miten taas keskustelun ulkopuolelle. Aiemmin käytyyn keskusteluun viitataan esimerkiksi riveillä 50–52, kun Laxén käyttää Holvaksen aiemmin käyttämää symbolitason käsitettä. Sisäisten viittausten lisäksi voidaan julkisessa keskustelussakin viitata

Keskustelunanalyysin näkökulma

Edellä tuli jo esiin muutamia seikkoja, joista keskustelunanalyysi on kiinnostunut, esimerkiksi argumentointi, päällekkäispuhunta ja taukojen merkitys keskustelussa. Jokainen keskustelu sisältää kuitenkin runsaasti monia muitakin ilmiöitä, jotka vaikuttavat vuorovaikutuksen kulkuun. Yksityiskohtien runsaus saattaa vaikeuttaa keskustelujen analyysia kouluoloissa, mutta tässä hankaluudessa piilee myös metodin kiehtovuus.

Keskustelunanalyysi on yleensä kiinnostunut siitä, miten vuorottelu rakentuu, mihin ja kenen aiheeseen tartutaan, mikä jätetään huomiotta, milloin vaihdetaan puheenaihetta, mikä on yksittäisten keskustelijoiden osuus, mitä päällekkäisyys kulloisessakin kohdassa merkitsee jne. Tarkasteltavaa siis riittää, vaikka havainnot koskisivat vain yhtä ilmiötä.

Kuten edellä jo oli puheena, Torstaitiimin keskustelussa on runsaasti päällekkäisyyttä. Kiinnostavaa on tarkkailla esimerkiksi sitä, kuka puhuu päälle ja missä kohdin. Yleishavainto on se, että päällekkäispuhunta ei tässä ole kenenkään keskustelijan erityispiirre, vaan kaikki puhuvat päällekkäin, joskus kaksin, joskus kolmin. Alussa näyttäisi siltä, että Laxén harjoittaa päällekkäispuhuntaa enemmän kuin Aittoniemi, mutta keskustelun edetessä erot tasoittuvat. Kulloisenkin päällekkäispuhunnan merkitys olisi sitten arvioitava erikseen: milloin on kysymys kiireisestä vastaväitteestä, milloin taas innokkaasta edellisen puhujan tukemisesta. Tässä arvioinnissa täytyisi ottaa huomioon painotus, puhenopeus jne.

Keskustelun kulun kannalta kiinnostavaa on se, miten viitataan keskustelussa aiemmin esiintyneisiin aiheisiin, miten taas keskustelun ulkopuolelle. Aiemmin käytyyn keskusteluun viitataan esimerkiksi riveillä 50–52, kun Laxén käyttää Holvaksen aiemmin käyttämää symbolitason käsitettä. Sisäisten viittausten lisäksi voidaan julkisessa keskustelussakin viitata

muihin yhteisiin keskusteluihin, kuten Laxén tekee riveillä 40–43, kun hän viittaa aiempiin yrityksiinsä selvittää Aittoniemelle, mitä seksuaalinen ahdistelu on. Tällaisissa kohdissa sosiaalinen identiteetti ja diskurssi-indentiteetti lähestyvät toisiaan: Laxén ja Aittoniemi ovat poliittiselta kokemukseltaan yhdenvertaisia ja keskustelleet jo aiemmin asiasta yhdessä. Tämän kaiken voi päätellä itse keskustelustakin, vaikkei tietäisi kummankaan työhistoriasta mitään.

Keskusteluanalyysi on mahdollisesti se tie, joka herkimmin tarjoaa foorumin kirjoitetun kielen ja puhutun kielen erojen ja samankaltaisuuksien etsimiseen sekä puhutun kielen ominaisimpien piirteiden tavoittamiseen. Keskustelujen tarkastelu voi johtaa myös siihen, että ns. puheilmaston kehittäminen asettuu uuteen valoon. Erilaisten keskustelujen valossa voidaan kysyä, missä ovat ne ideaalikeskustelut, jotka etenevät lähtökohdista tavoitteeseensa suoraviivaisesti, ilman sivupolkuja ja takeltelua. Sellaisia ei ole. Ne ovat jälleen kirjoitetun kulttuurin ihanteen varassa luotuja hahmotelmia. Ehkä on siis todellisten esimerkkien valossa hyvä oppia myös sitä, että "hyvä" ja kiinnostava keskustelu voi olla monenlainen. Tai että hyvää keskustelua sinään ei ole olemassa, on vain erilaisia keskusteluja, joista toiset ovat muodollisesti korrekteja mutta mielenkiinnottomia, toiset sotkuisia ja konstikkaita, mutta kiinnostavia. Normatiivista ei analyysin siis taaskaan tarvitse olla, analyysi sinään opettaa paljon onnistuneen vuorovaikutuksen edellytyksistä.

Pragmatiikan näkökulma

Sen jälkeen kun on analysoitu keskustelua keskusteluanalyysin keinoin, voidaan miettiä sitä, millaiset pragmatiikat ylipäätään saavat tilaa, mitkä eivät. Pragmaattisesta näkökulmasta voi kiinnittää huomiota esimerkiksi siihen, mitä tietty konteksti vaatii ja miten konteksti toteuttaa keskustelua.

Julkisilla keskusteluilla on omat konventionsa. Tulkintoihimme vaikuttaa se, mitä me televisiokeskustelulta odotamme? Hallittua ja jäsentynyttä muotoa, impulsseja vai kenellekään kohdistumatonta puhetta? Torstaitiimin kaltainen keskusteluohjelma voikin olla sellainen foorumi, että se ei edellytäkään keskustelua, jossa tosissaan haluttaisiinkaan minkään erityisesti etenevän. Ohjelman tavoitteet ja siten koko pragmatiikka ovat toisenlaisia kuin neuvottelun tai kokouksen pragmatiikat.

Olennaista lienee siis se, missä kontekstissa jotakin sanotaan ja ketkä ovat sanomassa. Viihteen pragmatiikan näkökulmasta ei ehkä olekaan tärkeää, mitä sanotaan, kunhan on joku, joka ikään kuin sanoo. Keskustelu sinään voi sisältää mielenkiintoisia käänteitä, kuten keskustelunanalyysi osoittaa, mutta keskustelun puitteet ovat toiset kuin vaikkapa opetustunnilla tai lääkärin vastaanotolla. Ohjelmaan kutsutulla vieraalla on kaksi vaihtoehtoa: hänen ei tarvitse olla aktiivinen mutta hän saa olla hyvin aktiivinen. Monissa muissa tilanteissa tällaisia vaihtoehtoja ei oikeastaan ole; oppilaan on hyvä vastata opettajan kysymyksiin, ja lääkärin vastaanotolla potilaalle on vain eduksi, jos hän vastaa kysymyksiin.

Pragmaattisten normien tunnistaminen on syvä prosessi, jossa emme koskaan tule täysin oppineiksi. Voimme oppia hallitsemaan jonkin kielen tai kielimuodon, mutta se, miten sitä käytetään missäkin tilanteessa, on kokonaan toisen tason kysymys. Siksi omankin kulttuurin pragmaattisia konventioita on hyvä havainnoida monenlaisten keskustelujen avulla.

LOPUKSI

Kaikki esille ottamani lähestymistavat pohtivat kielenkäytön olemusta oikeastaan samojen kysymysten varassa, jotka jo sosiolingvistinen variaationanalyysi on asettanut: mitä sanotaan, kuka sanoo, kenen kanssa

puhuu, missä puhuu, milloin puhuu, miksi puhuu ja miten puhuu. Eri lähestymistavat painottavat kysymyksiä eri tavoin, mutta kaikissa analyyseissa nämä kysymykset ovat läsnä.

Oli painotuksemme mikä tahansa, vasta sitten kun joka kerta kysymme näitä kaikkia, voimme sanoa analysoivamme puhuttua kieltä. Siksi sellaiset käsitteet kuin miesten kieli ja naisten kieli, urheiluselostajien kieli tai poliitikkojen kieli ovat mieltä vailla. Puhuttua kieltä ei voi erottaa kontekstistaan yhden ulkoisen muuttujan varaan.

Puhuttu on olennainen osa kieltä, ei toinen puolikas vaan osa jatkumoa, osa inhimillistä repertoaaria. Siksi voimme puhutun kielen analyysin avulla havainnollistaa ainakin implisiittisesti myös puhutun ja kirjoitetun kielen välisiä eroja, vaikka systemaattinen vertailu ei ole tarkoituksenmukaista eikä aina mahdollistakaan.

Puhutun kielen analyysi auttaa pääsemään vuorovaikutuksen yhteisen säännöstön jäljille, ei niinkään puhutun ja kirjoitetun kielen vastakkainasetteluun, ei puhujaryhmien eikä puhetilanteiden vastakkainasetteluun. Puhuttuun kieleen oppiminen ei siis ole uusien kaavamaisten käsitysten omaksumista eikä sosiolingvistisen kriittisyyden lisääminen sitä, että opimme arvostelemaan enemmän, vaan sitä, että opimme kuulemaan ja havaitsemaan enemmän.

Oletan siis, että puhutun kielen analysointi voi tarjota oppilaalle paljon aineksia kriittisen (socio)lingvistisen tietoisuuden rakentumiseen. Puhutun kautta avautuu portteja epäilemättä myös kirjoitettuun kieleen. Parhaimmillaan puhutun kielen analyysi opettaa sietämään sitä moninaisuuden, jatkuvan hämmennyksen ja epävarmuuden tilaa, joka meillä on aina läsnä kaikessa vuorovaikutuksessa.

LÄHTEET

- Atkinson, J. M. & J. Heritage (eds.) 1984. *Structures of Social Action*. Cambridge University Press: Cambridge.
- Bartsch, R. 1987. *Norms of Language. Theoretical and Practical Aspects*. Longman: London.
- Fairclough, N. (ed.) 1992. *Critical Language Awareness*. Longman: London.
- Fowler, R. 1986. *Linguistic Criticism*. Oxford University Press: Oxford.
- Gumperz, J. J. 1982. *Discourse Strategies*. Cambridge University Press: Cambridge.
- Hakulinen, A. (ed.) 1989a. *Suomalaisen keskustelun keinoja*. Kieli 4. Helsingin yliopiston suomen kielen laitos.
- Hakulinen, A. 1989b. Puheen ja kirjoituksen pragmatiikkaa. *Kielen käyttö ja käyttäjä*. Äidinkielen opettajain liiton vuosikirja XXXVI 1989. Helsinki, 11 – 22.
- Halliday, M. A. K. 1985. *Spoken and written language*. Oxford University Press: Oxford.
- Levinson, S. C. 1983. *Pragmatics*. Cambridge University Press: Cambridge.
- Liksom, R. 1986: *Yhden yön pysäkki*. Weilin+Göös: Espoo.
- Mäkelä, K. (ed.) 1990. *Kvalitatiivisen aineiston analyysi ja tulkinta*. Gaudeamus: Helsinki.
- Nuolijärvi, P. 1990. Keskusteluntutkimus. In Mäkelä, K. (ed.) *Kvalitatiivisen aineiston analyysi ja tulkinta*, 114 – 141.
- Thomas, G. 1991. *Linguistic Purism*. Longman: London & New York.
- Tiittula, L. 1993. *Puhuva kieli*. Finnlectura: Helsinki.